

UKRAJINSKA ZAGONETKA

Križanićevo zanimanje za Ukrajinu bilo je posve logično i odgovaralo je Kduhu vremena. Upravo od sredine 17. stoljeća počinje razdoblje dinamičnih odnosa Ukrajine s katoličkim svijetom, dakle s latinskom kulturom.²⁴⁴ Ukrajina je izazivala interes u zapadnome svijetu kao zemlja kozaštva, zemlja čija je Crkva jednim dijelom bila u crkvenoj uniji s Rimom, ali nije bila manje poznata i po polemičkom stavu prema katoličanstvu. Križanić je morao otići u tu zemlju, drukčije nije moglo biti. Cijelo njegovo rimsko razdoblje bilo je, između ostalog, i priprema za taj put. Otišao je u Ukrajinu imajući o njoj dosta spoznaja stečenih od ljudi s toga prostora i preko djela ukrajinskih ili poljskih te drugih autora koji su prije njega pisali o zemlji koja se tradicionalno nazivala »Rus'«, »Ruthenia«, »Rutenia«.²⁴⁵ Međutim bilo je dosta nejasnog u definiranju imena zemlje sa središtem u Kijevu. Naime zbog postupna preuzimanja imena »Rus'« od strane Moskovije, dolazilo je do nedoumica. Bila je to u neku ruku zagonetka za zapadnu znanost baroknoga doba.

Drugi je problem bila politička orijentacija zemlje rastrgane između zapadnih i istočnih usmjerenja. Taj slavenski trokut uobličen s tri velike slavenske formacije – Poljskom, Moskovijom i Ukrajinom, bio je ispunjen proturječnostima, antagonizmom, ratovima, što nije odgovaralo idealu slavenstva. Križanić je nudio rješenje nadahnuto hrvatskim baroknim slavizmom, dakle predlagao je hrvatsko posredništvo. Bio je toliko opsjednut idejom da se nastali problem može razriješiti humano, da nije sumnjao u mogućnost pozitivnoga rješenja. Nadao se da će sve svrstati u jednu liniju, uvjeriti u nužnost formiranja europske osovine i konstrukcije europskoga zajedništva. Takva hrvatska ideja bila je potrebna europskom jačanju, ali problem je i nadalje bio što je taj avangardist ideje europske unije bio suviše daleko ispred političke svijesti drugih strana. Međutim hrvatski je posrednik bez kolebanja zakoračio

²⁴⁴ Dmytro Nalyvajko, *Očyma Zahodu. Recepcija Ukrajiny v Zahidnij Jevropi XI–XVIII st.*, Kyjiv 1998, str. 367.

²⁴⁵ Gianfranco Giraud, »Slovo Rus' i svjazannye s nim terminy« / »La parola Rus' e i termini connessi«, u: »Annali di ca' Foscari«, XLVI, 1, Venezia 2007, str. 283–309.

na taj prostor uzajamnog nerazumijevanja. Za koridor prema Moskvi izabrao je upravo Ukrajinu, smatrajući da bi ponajprije ondje mogao uspjeti.

Međutim ta zemlja je za njega i nadalje predstavljala tajnu, bila je nejasna u svojim proturječnostima. Za Križanića je bilo važno shvatiti mjesto Rutenije, odnosno Ukrajine, u rješenju triju glavnih problema koji su ga zanimali i koje je definirao i proučavao u ukrajinskim izvorima. Kada si je postavio taj cilj, u usporedbi s Possevinom bio je bliže istini, smatrajući da su upravo ondje, u Ukrajini, povijesni korijeni onoga što je za Possevina bila Moskovska Država. Na takva razmišljanja o problemu nastanka Slavena, njihovu jeziku, statusu Istočne crkve itd. naveli su ga prvi kontakti s predstavnicima te zemlje već u Rimu.

Trebalo je raščistiti s terminološkom zbrkom i odgovoriti na pitanja što je Rutenija, Rus', i kakve su njezine veze s Moskovijom. Sve su to bile karakteristične nedoumice prema Ukrajini-Rusi jednoga zapadnog intelektualca. Međutim Križanić nije bio samo inozemac, s Ukrajinom su ga vezali i mnogi intimni osjećaji, izrazito dobronamjeran stav prema njemu, jer su iz te zemlje bili mnogi njegovi prijatelji, učitelji, istomišljenici. U cijelom takozvanom *predukrajinskom* razdoblju on nije imao problematičnih odnosa s predstavnicima toga slavenskog naroda, što nije bio slučaj s predstavnicima nekih drugih. Prema tome, osim objektivnih, bilo je i subjektivnih razloga koji su pripremali teren za idealiziranje i tendenciju prema mitskoj viziji koja se neminovno morala suočiti s realnim stanjem. Križanić se vidio u funkciji sličnoj onoj učenih Ukrajinaca koji su odlazili u Moskvu te dosezali visok položaj u tamošnjim društvenim strukturama. Takvo uvjerenje, između ostalog, zasnivalo se na osjećanju srodnosti – etničke, intelektualne, idejne. Hrvatski se pisac smatrao ravnopravnim, jer je takvo uvjerenje stekao tijekom dugotrajnoga komuniciranja s Ukrajinacima, s njihovim djelima koja su mu u nizu pitanja bila bliska. Nije slučajno da se počeo nazivati ukrajinskim imenom – Jurko.

U identificiranju s Ukrajinacima hrvatski patriot kao da je tražio i zaštitu od mogućih sumnji glede svojega podrijetla. Još se tijekom prvoga posjeta Moskvi uvjerio u točnost Possevinova zapažanja o »prirođenoj sumnjičavosti prema podanicima carstva Poljskog« od strane latinofobičnih Moskovita te se morao predstavljati kao čovjek koji je došao iz pravoslavne Ukrajine.

Činjenica da je Križanić krenuo u Moskvu upravo preko Ukrajine još jednom svjedoči o njegovoj dobroj upućenosti u stanje stvari, o tipološkoj srodnosti hrvatskog i ukrajinskog slavizma baroknog doba. Ukrajinski je put prema Moskvi već bio dobro uhodan: mnogi su kijevski intelektualci, teolozi i prosvjetitelji krenuli tamo upravo u to doba, uvjereni u mogućnost rješenja niza aktualnih političkih i egzistencijalnih problema – povezivanjem s Moskvom, koja je već bila vidljiv i snažan politički i vojni faktor Istočne Europe. To je nadahnjivalo na plemenite pobude kojima su se rukovodili ukrajinski intelektualci napuštajući Ukrajinu i odlazeći moskovskome caru. Preko ukrajinskih zemalja u Moskvu su išli i drugi pravoslavci iz južnoslavenskih zemalja. Nije slučajno da će se hrvatski hodočasnik predstaviti kao Jurko Serbin.

Promatra li se Križanićeva djelatnost iz ukrajinske perspektive, može se konstatirati da je on bio tipičan barokni intelektualac ispunjen idejom doba – slavizmom, bliskim ukrajinskoj varijanti. Dijelio je s Ukrajincima oduševljenje Moskovijom, njezinim carem, njegovom funkcijom glede slavenstva, s tom razlikom što su Ukrajinci Istočne crkve zagovarali jedinstvo pravoslavnog slavenstva, dok je Križanić bio pobornik sveslavenskog ujedinjenja.

Smatrao je da Ukrajina, rascijepljena u dvije konfesije, prozapadne i promoskovske orijentacije, mora postati jedinstvena zbog slavenskoga konsolidiranja te je pokušao posredovati u pomirbi Ukrajine s Moskovijom. Osim toga vjerovao je i u ideju slavenskog jezičnog zajedništva, pa se dao na proučavanje jezika naroda Ukrajine koji je bio upoznao preko svojih prijatelja u Rimu, ali i pisanih izvora.

Jedan od problema s kojima se Križanić neminovno morao suočiti bio je onaj globalni – stav prema Zapadnoj crkvi. I sam se neposredno mogao uvjeriti u Possevinovu tvrdnju da »Moskoviti već samo ime Latinjana mrže gore od kuge i smrti«. Stoga se nadao da će dolazeći iz Ukrajine biti bolje prihvaćen. Osim toga upravo je Ukrajina bila ta koja je trebala objasniti crkveno konfrontiranje, ali i pomirenje – na primjeru *Kirilove knjige* i crkvene unije. Zato je prema toj zemlji išao kao prema središtu problematičnih pitanja istočne teologije: odatle su bili pristalice unije, ali i autori polemičkih tekstova kao što je *Kirilova knjiga*, kojoj je želio oponirati, ali se u to nikada nije upustio. Križanić je htio neposredno upoznati istočnoukrajinsku teološku misao te je u Ukrajinu išao i potaknut idejom da osnuje »Biblioteku istočne vjere«.

Glede crkvenoga konfrontiranja Ukrajina je bila važna za Križanića onoliko koliko je za Possevina bila važna Moskovija. Križanić se mogao upoznati s realnim stanjem grčkog utjecaja i uvjeriti se koliko je rimska Crkva utjecajna na tim prostorima. Mogao je vidjeti i utjelovljenje političkih interesa Poljske s kojima se nije slagao. Na kraju, Ukrajina je pružala mogućnost uvida u širenje utjecaja Moskve, koja mu je tada bila najbliža. Nije mogao ne znati da je Perejaslavski ugovor iz 1654. pretpostavljao jačanje saveza zemlje Kozaka s Moskvom, kao što nije mogao ne znati da je upravo u doba njegova odlaska u Ukrajinu ukrajinska elita na čelu s hetmanom Vygovskim već pokrenula akcije za raskidanje ugovora s moskovskim carem. Budući da to nije odgovaralo njegovim političkim uvjerenjima, pokušao je promijeniti mišljenje elite. Dakle Križanić je krenuo u Ukrajinu i zbog namjere da sudjeluje u kriznom razdoblju novoga rascjepa, sa željom da to, po mogućnosti, spriječi. Očigledno se namjeravao susresti s ljudima promoskovske orijentacije te ih uvjeriti u pravilnost izbora, kao što je i sam radikalno odlučio stati na stranu Moskve vjerujući u njezin humanizam.

Geopolitički je Ukrajina za Križanića bila zemlja slična Hrvatskoj, jer je upravo tu, neprestanim nasrtajima krimskih Tatara, kao saveznika Turske, na zemlje kršćana dolazilo do sukoba kršćanstva i islama. Križanić je bio upućen u junaštvo ukrajinskih Kozaka koji su nastupali kao branitelji kršćanske Europe i o kojima se u Europi znalo – kao i u njegovoj Hrvatskoj.

Putovanjem u Ukrajinu pisac je namjeravao proširiti spoznaje o tome narodu, o njegovoj povijesti, kulturi, običajima te je, kao što ćemo vidjeti, bio pozoran promatrač, nastupajući kao prethodnik hrvatske ukrajinistike. Ako je za epske pjesme saznao iz knjiških izvora, uglavnom poljskih autora, sada je mogao čuti dume neposredno od izvođača, jer je u to burno, nemirno ratno doba, usmeno epsko pjevanje doživljavalo procvat.

Osim niza konkretnih razloga putovanja, povezanih s cjelokupnom koncepcijom njegove djelatnosti, hrvatski je pisac opet nastupao kao izraziti čovjek svojega doba. Išao je u nesigurne regije obuhvaćene ratovima, nemirnim događajima, unutarnjim sukobima. Tim putovanjem, odvažnim, hrabrim i rizičnim, on se još jednom potvrdio kao čovjek barokne svijesti, barokne sudbine, koji hrabro korača prema cilju ne bojeći se opasnosti.

Križanićev put prema slavenskom istoku nije na kraju bio avanturistički pothvat; bio je motiviran nizom snažnih, ozbiljnih, humanih i plemenitih namjera. On nije mogao odstupiti od ideje kojoj je posvetio svu svoju prethodnu djelatnost.

Osim što je Ukrajina bila neophodna karika na njegovu putu prema cilju, on je svojim boravkom u toj zemlji i svjedočenjima o njoj značajno pridonio recepciji Ukrajine u Europi. Dolazio je iz Rima, gdje je dugo boravio; nije bio otuđeni strani putnik, već osoba koja je osim solidnih intelektualnih dometa imala i topao, intiman stav prema Ukrajini. Kao predstavnik Zapadne Europe morao se suočiti s nizom pitanja koja su ondje bila još nejasna i zato su razmišljanja i Križanićevi doživljaji važni kao živo svjedočenje čovjeka barokne Europe o Ukrajini kao sastavnom dijelu tadašnje Europe.

Naziv Rus'

Križanić se još u Rimu suočavao s problemom naziva »Rus'« odnosno s problemom istog naziva za kijevsku i moskovsku državu, što je bilo karakteristično za opći stav Europe prema Ukrajini. Jedan od problema povezan je sa stanjem državnosti te zemlje. Kao Kijevska Rus' zemlja je bila poznata u Europi pod nazivom »Rus'«, odnosno »Rutenija« prema latinskim izvorima. Naziv »Rus'ka zemlja« prisutan je u svijesti predstavnika zemlje u različitim tekstovima sve do 18. stoljeća. Među mnogim primjerima treba spomenuti da je hetman Ivan Mazepa – koji se početkom 18. stoljeća pokušavao odvojiti od Moskovskoga Carstva, što je pratilo ukrajinšku političku misao nakon Bogdana Hmeljnickog – naglašavao uoči Poltavske bitke 1709. svojoj vojsci da ime Rus' »od nas njima je prešlo«. ²⁴⁶ Potkraj 18. stoljeća anonimni autor (ukra-

²⁴⁶ Petro Toločko, »Rus'-Mala Rus'- Rus'kyj narod u drugij polovyni XIII-XVII. st.«, u: »Kyjiv'ska starovyna«, Kyjiv 1993.

Portret Ivana Mazepe
(Osip Kurylas, 1909)

jinski ili bjeloruski) u knjizi *Istorija Rusov* (vjerojatno 1790), koja predstavlja tumačenje ukrajinske povijesti, također naglašava iskonsko ime naroda Rus'.

Međutim pojam Rus' obilježen je u neku ruku migracijskim značenjem kao simbol središta, moći, koju su imali ili gubili ti istočnoslavenski narodi u različitim razdobljima svoje povijesti. Kao središte ukrajinskog etnosa, Kijev je to značenje imao sve do mongolsko-tatarske navale 1240, da bi se tim imenom, opet, koristila zapadna Ukrajina kao »Galička Rus'«, odnosno »Volynjska Rus'«. Postojao je i naziv »Bijela Rus'«, a kasnije, postupnim jačanjem Moskovske Države, carstvo se nazivalo »Moskovska Rus'«, dok su se moskovski carevi nazivali vladarima cijele Rusi, čemu se, zbog gubitka državnosti zemlje sa središtem u Kijevu, Ukrajinci nisu mogli učinkovito opirati, premda je shvaćanje sebe kao Rusiča i dalje bilo ukorijenjeno.

U djelima zapadnoslavenskih i njemačkih autora od 16. do početka 18. stoljeća razlikuju se Ruteni i Moskoviti. Prvi su bili oni koji su pripadali ukrajinskoj državi. Ona je nakon gubitka svoje državnosti tijekom 1340-ih i 1350-ih godina bila pripojena velikoj Litavskoj kneževini. Postupno su Litavskoj kneževini pripojeni teritoriji pod nazivom »Rus'«: Bijela Rus' (Polocka, Minska

i Smoljenska kneževina), Crna Rus' (Grodzenska i Minska zemlja), Ukrajina-Rus' (Kijevska, Černigivska i Siverska kneževina), Crvena odnosno Červona Rus' (Galička kneževina, Polissja, Volynj, Podillja). Ukrajinci i Bjelorusi iz Litavske kneževine i dalje su se nazivali Rutenima, ali i Litvinima. Pojam »Rutin«, »Ruten«, »Rusin« identificirao se i s pravoslavljem, što se prenosilo, posebice u poljskim izvorima, i na unijate. Ime je dobivalo ne samo etničko već i političko, religiozno značenje. Etničko identificiranje mijenjalo se ovisno o dominirajućem etnosu. Budući da je doba bilo obilježeno neprestanim vojnim, religijskim i konfesionalnim sukobima – što se posebice odražavalo na slavenskim prostorima gdje su se mijenjale granice, odnosno gdje su prijetili osmanski osvajači, germanizacija i unutarnja konfrontiranja – često je dolazilo do promjene samonaziva. Iako su se u doba Križanićeva posjeta u Ukrajini odvijali procesi krize etničkoga konsolidiranja, kada su jedni gledali na Moskvu, a drugi na Zapad, i dalje se čovjek Ukrajine nazivao Rusinom odnosno Rutenom, predstavljajući se tako i na Zapadu i u Moskvi. U svijesti intelektualaca živjeli su tradicija i doživljaj Kijevske Rusi kao političkog, etničkog i religioznog središta. Međutim bio je izražen i doživljaj krize koja je nastala padom toga središta, što je vodilo potrazi za potporom u važnim središtima – Rimu ili Moskvi. Glavni je problem bio upravo u odgovoru na pitanje koji će grad postati središte integriranja. Ukrajina-Rus' zbog neprestanih napada susjeda i unutarnjih razdora nije uspijevala preporoditi svoju srednjovjekovnu državnost te je, oslabljena ratovima, bila primorana tražiti oslonac izvan svojih granica. Moskva koja je postupno jačala pretendirala je na zemlje naroda Ukrajine i Bjelorusije kao na vlastite. Moskovski su kneževi, šireći svoje granice, težili dokazati svoje pravo na Rus', međutim terminološki je i dalje postojalo diferenciranje na Rutene i Moskovite. Poljska povijesna misao daje za to najviše primjera, što se prenosilo i u zapadnu historiografiju.²⁴⁷ Poljski povjesničar Długoš je upućivao na direktnu povezanost kijevskih kneževa sa Slavenima, osporavajući njihov nastanak od Rjurikoviča, čime su se koristili moskovski kneževi argumentirajući svoje pretenzije na Kijev. Te su ideje prešle u poljsku historiografiju 17. stoljeća; potvrdio je to svojom *Kronikom* Strykowski, koji je razlikovao Moskoviju i Ruteniju, što je u poljskoj historiografiji izraženo još u renesansno doba – u djelima Mehowskog *Traktat o dvije Sarmatije* (1517) i *Poljska kronika* (1519, 1521), gdje se upotrebljava naziv »Moskoviti«.²⁴⁸

Pojam »Rus'«, još u starokijevsko doba kada je Kijev dominirao na golemom prostoru, dijelio se prema stranama svijeta. Poljski prijevod Gwagninova zemljopisa podrazumijeva pod Rutenijom zemlje Ukrajine, ali taj se naziv širi i na zemlje Bijelih Rusa i Moskovije: »Rutenska zemlja koja se od davnine naziva Roksolanijom leži od izlaska sunca kod Bjelojezera, pored rijeke Tanais koja dijeli Aziju od Europe; prema zapadu ona graniči s Valaškom i Moldavskom zemljom; s južne strane nju dijele planine Tatre.« Tekst dalje upućuje na di-

²⁴⁷ Marcin Bielski, *Kronika Polska*, Krakow 1597.

²⁴⁸ Maciej Strykowski, *Kronika Polska, Litewska, Zmodska i wszystkiej Rusi*, Krolewec 1582.

ferenciranje »Rusi« prema bojama. U Bijelu, Crnu i Crvenu Rus' ulaze dakle različite zemlje istočnoslavenskih naroda: Bijeloj Rusi kao zapadnoj pripadale su i zemlje Kijeva; Crvena Rus', kao južna, obuhvaćala je ukrajinske zemlje sa središtem u Lavovu koji je »glava svih rus'kih zemalja koje pripadaju poljskoj kruni«; moskovska zemlja nazivala se Crna Rus', a podrazumijevala je očigledno sjeverna područja.²⁴⁹

Prikaz zemalja prema bojama potječe iz starokijevske historiografije, a preuzet je, kako se pretpostavlja, iz ranih vremena slavensko-neslavenskih prožimanja, u kojima se od iranogovornih naroda koji su se protezali sve do ukrajinskih prostora preuzimala simbolika obilježavanja strana svijeta prema bojama. To se odnosilo uglavnom na zapadnoukrajinske zemlje, kao što su »Červenski gradovi« na rubnome poljskom prostoru. Takva diferenciranja nazočna su i u inozemnim izvorima koji govore o Bijeloj, Crvenoj i Crnoj Rusi. Njemački putopisac Pirckheimer također je govorio da Rutenija ili Roksolanija koja se nalazi u Europskoj Sarmaciji predstavlja Bijelu i Crvenu Rus'; podrazumijevao je zemlje koje su se tradicionalno nazivale Rutenijom, odnosno zapadnom Ukrajinom.²⁵⁰

Obično Rutenija podrazumijeva onaj dio ukrajinskih regija koje su bile pod Poljskom te njemački kozmograf Matthias Quad u izdanju iz 1604. govori o Crvenoj Rusi oko Lavova spominjući u sastavu Poljske Kraljevine Rustiju ili Rusteniju. Taj naziv i takvo obilježavanje karakteristični su također na mapama zapadnih izdanja kao što su *Veliki atlas* (Amsterdam, 1609), zatim kod francuskog inženjera i kartografa Guillaumea Le Vasseura de Beauplana koji je 1630–1648. bio u poljskoj vojsci te dao svoj *Opis Ukrajine*. Crvena Rus', odnosno Rutenija, prikazana je kao zemlja oko Lavova i na mapama Litve (1613) kneza Radzivila. Taj je prikaz ušao i u *Atlas* Wilhelma Blaua (Amsterdam, 1631) kao dodatak prethodnim izdanjima – Abrahama Orteliusa (1527–1598) i Gerarda Mercatora (1512–1594).

Naziv Crvena Rus', središte koje je Lavov, nazočan je u nizu drugih poljskih izvora te drugih izdanja, što mapa što knjiga. Međutim ti izvori ipak stvaraju određenu zbrku u diferenciranju pojma »Rus'«, posebice u definiranju Bijeje i Crvene Rusi, kojima ponekad pridružuju i Crnu Rus', odnosno Moskoviju, koja ipak figurira kao samostalna država. Neki su autori vidjevši to objašnjavali da je Rus' ona zemlja koja je pod Poljskom, misleći na ukrajinske zemlje, posebice na Galiciju. Ukrajinske regije, kao i Bjelarus', koje su potpale pod poljsku vladavinu, nazivale su se Bijela, Crvena i Crna Rus', dok je drugim prostorima vladao veliki knez moskovski. Jasnoću u te pojmove pokušao je unijeti njemački autor Johann Ludwig Gottfried, koji govori da Reussenland nije zemlja kojom vlada moskovski knez, već da nju čine one zemlje na jugu koje se zovu Crna ili Crvena Rus'. Upućuje i na njezine granice: Volynj, Podolija, Moldova,

²⁴⁹ Alexander Gwagnin, *Kronika Sarmacyey Europskiej*, Krakow 1611, str. 14.

²⁵⁰ Willibald Pirckheimer, *Opera politica, historica, philologica*, Frankfurt 1610, str. 105.

Beuplanova karta Ukrajine iz 1648.

Sarmatske planine (Karpati) na jugu; Litva na sjeveru. Glavni grad te Crne Rusi je Lavov.²⁵¹

Pojam »Rus'« vjerojatno je imao ne samo etničko i teritorijalno već i konfesionalno značenje. Prema mapi Srednje Europe priređenoj prema Ptolemeju Benventanu, a prerađenoj od strane Nikoloma Kuzanskog (Rim 1507), naziv Russia značio je grčko pravoslavlje.²⁵² To opet upućuje na prilično duboke korijene tumačenja naziva s kojim su se povezivali i pojmovi religije.

²⁵¹ Johann Ludwig Gottfried, *Neue Archontologia cosmica*, Frankfurt 1646, 1695, str. 325.

²⁵² Jevgenij Jevgen'jevič Širjajev, *Belarus': Rus' Bjelaja, Rus' Černaja i Litva v kartah*, Minsk 1991, str. 9.

Postupno, posebice početkom 17. stoljeća, naziv »Rus'« dobiva političko, državno-pravno značenje.²⁵³ To je moglo biti izazvano sve većim jačanjem Moskovske Države kao političkoga čimbenika te se ona sve više prikazivala kao samostalna država prema drugim istočnim narodima, posebice Ukrajini. Bijela Rus' se sve više povezivala s Moskovskom Državom, a ukrajinske su se zemlje prikazivale ili kao dio Poljske ili su se nazivale drukčije. Međutim i dalje je Crvena Rus' ukrajinska, što pokazuju i kasniji izvori. Njemački autor Heinrich Ludwig Gude u knjizi o Poljskoj Kraljevini piše da se Crvena Rus', odnosno Roth Reussen, prostire od Litve do ušća Dnjepra u Crno more te da uključuje sedam vojvodstava, među ostalima Rus', Braslav, Kijev, Volynj, Beljsk, Helm, što u biti predstavlja Ukrajinu desne obale Dnjepra, koja je bila uključena u Poljsku Kraljevinu, dok je drugi dio, Lijevoobalna odnosno Hetmanska Ukrajina, imao određenu samostalnost (Hetmanat) u sastavu Moskovske Države. Središte Crvene Rusi je prema njemačkom autoru i dalje Lavov.²⁵⁴ Kasnije se sve više formira vizija o različitim narodima koji su bili na slavenskom istoku, što prezentira *Leksikon* Johanna Heinricha Zedlera: »Zemlje Russen ili Reussen nekoć su sastavljale ogromnu zemlju između Dnjestra i Visle. Ali kada su Rusi istjerani preko Dnjepra ili Boristena, zemlja s one strane počela se zvati 'Mala Rus'' te se razlikovati od Rusije koju su s punim pravom počeli zvati 'Velika Rosija'. Ali Mala Rosija sa svoje strane ima dva dijela, jedan se zove Crvena Rosija [...] te pripada Poljskoj; drugi se zove Bijela Rosija i pripada Litvi. Zemlja pak Moskovita naziva se Crnom Rosijom.«²⁵⁵

U poljskim izvorima pojam »Rus'« i obilježje prema bojama uključuju uglavnom ukrajinske i bjeloruske teritorije, s time da se Crna Rus' nalazi u sastavu Poljske i predstavlja Galiciju.²⁵⁶ Mikołaj Hvalkovski govori o Crvenoj Rusi (nekoć Roksolanija) sa središtem u Lavovu, te Bijeloj Rusi odnosno Bjarusi.²⁵⁷

S vremenom su se u zapadnoj, posebice njemačkoj historiografiji 17. i 18. stoljeća pojam »Rus'« i koloristička simbolika počeli povezivati s nekim osobinama etnografskog ili čak antropološkog podrijetla.²⁵⁸

²⁵³ Aleksandar Sergejevič Myl'nikov, *Kartina slavjanskoga mira: vzgljad iz Vostočnoj Jevropy. Predstavljenija ob etničeskoj nominaciji i etničnosti XVI–XVII vekov*, Sankt Peterburg 1999.

²⁵⁴ Heinrich Ludwig Gude, *Der Staat von Pohlen*, Haale 1708, str. 60.

²⁵⁵ Johann Heinrich Zedler, *Grobes vollstandiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Kunste*, Bd. 68, Leipzig – Halle 1732–1750, str. 968.

²⁵⁶ Maciej Strykowski, *Kronika Polska, Litewska, Zmodska i wszyskiej Rusi*, Krolewec 1582.

²⁵⁷ Nicolaus Chwalkovius, *Jus Publicum Regni Poloniae, Konigsbergii* 1684, str. 478–479.

²⁵⁸ Thomas Eekman, »The image of Russia in the works of Juraj Križanić and other seventeenth century observers«, u: *Homo imago et amicus Dei. Miscellanea in honorem Ioannis Golub, Pontificium Collegium Croaticum Sancti Hieronymi (curavit editionem Ratko Perić)*, Rome 1991, str. 326–338.

Spomenuti izvori, kojih je moglo biti i više,²⁵⁹ upućuju na određene tendencije da se naziv »Rus'« uglavnom odnosi na zemlje Ukrajine, Bjelorusije i Moskovicje. U interpretaciji naziva postojale su različite vizije – od spoznaje o nekad velikoj državi kao što je bila Kijevska Rus', što je manje izraženo s obzirom na njezinu propast sredinom 14. stoljeća, sve do povezivanja tog naziva sa zapadnoukrajinskim, odnosno bjeloruskim zemljama, a potom i s Moskovskom Državom. Za grčku crkvenu historiografiju Rus' se identificirala s pravoslavljem. U zapadnoj historiografiji je pojam »Rus'« najviše vezan za zapadnu Ukrajinu te Bijelu Rus'. S porastom moći Moskovskoga Carstva pojam »Rus'« koji se u staroukrajinskoj povijesti odnosio na zemlje vladavine Kijeva kao središta goleme ukrajinske srednjovjekovne državnosti prelazi na Moskvu.²⁶⁰ Sve je to unosilo određene nedoumice u zapadnu historiografiju, međutim u njoj su se ponajviše s nazivima Rus' i Rutenija povezivale zemlje zapadne Ukrajine. Ukrajina koja je bila s lijeve strane Dnjepra i postupno potpadala pod vladavinu Moskve najviše se povezivala s nastalom vojnom formacijom – zaporoškim Kozacima, sve poznatijima Europi.

U takvu Ukrajinu išao je Križanić imajući uvid u različitost naziva, odnosno u političku kompliciranost stanja koje je htio rasvijetliti. U to vrijeme jedan je od glavnih problema u identificiranju Ukrajine kao zemlje, ali i Ukrajinaca kao naroda, bio politički status toga naroda. Kijevska Rus' bila je golem etnički konglomerat u kojem je titularni etnos, staroslavensko pleme Poljani sa središtem u Kijevu, držao pod kontrolom velik prostor. Etničko identificiranje povezivalo se s pojmom »Rus'«, koji je najvjerojatnije bio preuzet iz prethodnih etničkih formacija koje su upadale u plodnu Ukrajinu i od kojih su Slaveni preuzimali niz tradicija, uključujući svjetonazorske i kozmogonijske. Toj skupini pripadao je možda i pojam »Rus'« kao reflektiranje solarnoga božanstva vezanog za ratnu tradiciju na kojoj se održavala golema srednjovjekovna državnost.²⁶¹ Budući da je Kijev pokorio regije, one su mu morale plaćati danak i zato su težile osamostaljenju. Mnogi od kneževa na tom golemom prostoru težili su biti neovisni te se zvati »Rus'«, što je zbog razdora vodilo i postupnom slabljenju državnosti koja je konačno po neumitnom zakonu morala pasti.

Budući da ukrajinska srednjovjekovna elita nije ostavila iza sebe snažan državni mehanizam koji bi i dalje konstituirao etnos, funkciju organizirajućeg centra preuzela je Crkva u Kijevu koja se grčevito držala pravoslavlja kao nacionalne okosnice – zbog neprestanih nasrtaja etničkih osvajača druge vjerske orijentacije. Tako su se i poljska katolička agresija, i krimsko-tatarska agresija islamske prirode doživljavale kao tuđe, neprijateljske, dok se pojam savezniš-

²⁵⁹ Opširan prikaz: Dmytro Nalyvajko, *Očyma Zahodu. Receptija Ukrajinny v Zahidnij Jevropi XI–XVIII st.*, Kyjiv 1998.

²⁶⁰ Jurij Georgievič Aleksejev, *Gosudar' vseja Rusi*, Novosibirsk 1991.

²⁶¹ Evgen Paščenko, *Etnogeneza i mitologija Hrvata u kontekstu Ukrajine*, Zagreb 1999; Isti, *Podrijetlo Hrvata u Ukrajina*, Rijeka 2006; Isti, *Od Kijeva do Poljica. Tragom prastarih migracija*, Zagreb 2010.

tva povezivao s Carigradom. Iako je 1453. godine Bizantsko Carstvo konačno palo, Carigradska patrijaršija sužena u svojim financijskim mogućnostima i dalje je očekivala tradicionalni novčani pritek od Kijeva, odnosno *Minore Rosije*, kako se prema grčkim modelima (*Minore Elada*) odavno nazivalo elitno središte moćne države Kijevske Rusi. Pošto je to središte palo pod mongolsko-tatarskom navalom, grčki su crkovenjaci usmjerili svoje poglede na Moskvu kao novonastalu jezgru pravoslavlja. Boreći se da novčani izvor ne presuši, grčki su patrijarsi često odlazili u Moskvu te uvjerali ruske vladare da su pozvani čuvati pravoslavlje. Usput su u Kijevu tamošnju elitu pozivali na odanost Moskvi, što je bilo dobro prihvaćeno. Elita je naime u Moskvi gledala branitelja, saveznika iste vjere, a to je u uvjetima neprestanih borbi s osvajačima koji su se koristili religijskim faktorom kao motivom za agresiju bilo vrlo učinkovito.

Ukrajina kao Rus'

Tijekom 15. stoljeća, kada je Europa doživljavala renesansni procvat, Ukrajina je još osjećala krizu na koju su utjecale nepovoljne političke i konfesionalne okolnosti. To je pogodovalo dezintegracijskim procesima – etnos je gubio etničke, socijalne i kulturno-psihološke parametre identifikacije sa snagom Kijevske Rusi kao države. Međutim razumijevanje sebe kao Rus'kog naroda i dalje je živjelo, ponajviše kod nacionalne elite.²⁶² Rješavanje krize izrazilo se, između ostalog, u povratku militantnoj tradiciji srednjovjekovlja, što se ostvarilo u nastanku već spominjanih slobodarskih ratnih formacija poznatih pod nazivom »kozaštvo«. Kozaštvo je postalo važan čimbenik obrane ukrajinske nacionalne tradicije od poljskih osvajača, ali i branik kršćanske Europe od osmanlijske ugroze. Drugi socijalni mehanizam ukrajinskog preporoda bila je Crkva koja je hrabro koračala prema zapadnoj kulturi, što je dovelo do nastanka unijatstva s jedne strane, i polemiziranja s katoličanstvom s druge – ukrajinski se barok razvijao kao jedini primjer širenja katoličke kulture u arealu Pravoslavne crkve. Međutim, ako je ukrajinska elita uglavnom vidjela svoju budućnost u povezivanju sa Zapadom, srednji su staleži, posebice u Crkvi te u kozaštvu, ideal vidjeli u moskovskome caru.

Križanić je išao u Ukrajinu upravo u doba ratova i rascjepa. O tome da je od velike literature o toj zemlji i narodu pročitao dosta, može se samo nagađati. U svoje je vrijeme ruski akademik Tihomirov istaknuo »impresionirajuće te neobično široke za to doba poglede Križanića na stanje slavenskih naroda, posebice na položaj Ukrajinaca i Rusa«.²⁶³ Za nas je važno kako je jedan europski putnik i znanstvenik doživljavao te narode i u kojoj ih je mjeri razlikovao. Kri-

²⁶² Petro Toločko, »Rus'-Mala Rus'- Rus'kyj narod u drugij polovyni XIII-XVII. st.«, u: »Kyjiv'ska starovyna«, Kyjiv 1993, 3, str. 69–70.

²⁶³ Mihail Nikolajevič Tihomirov, *Jurij Križanić*, Moskva 1965, str. 8.

žanićevi tekstovi donose cijeli niz terminoloških pojmova koji reflektiraju stanje poznavanja Ukrajine u zapadnim izvorima, ali odražavaju i karakteristično za Križanića novatorstvo, formiranje vlastitih pojmova i naziva.

O Ukrajincima Križanić govori u različitim razdobljima svojega stvaralaštva te ih različito naziva, polazeći s različitim gledišta – općeslavenskih, crkvenih, jezičnih i drugih. Za njega je to ponajprije »naš narod«, odnosno sastavni dio slavenske zajednice. Kad govori o narodima koji su »zavedeni u šizmu od strane Grka«, spominje Moskovite, Ruse, Kozačinu, Vlašku, Bugarsku, Srbiju, Bosnu.²⁶⁴ Ukrajinu dakle predstavlja u njezinu zapadnom nazivu »Rus'«, te istočnom »Kozaci«. U tekstu pisanom 1641, dakle prije odlaska u Ukrajinu, kod njega su »naši narodi« Slaveni u cjelini – Poljaci, Česi, Moskovljani, Bugari, Čerkasi, Hrvati, Bosanci i drugi.²⁶⁵ Ukrajinci se ovdje nazivaju Čerkasima. Iako je jedan od ruskih autora izražavao sumnju da naziv »Čerkasi« znači »Ukrajinci«,²⁶⁶ upravo se na njih mislilo pod tim imenom prema jednom od zapadnih modela nazivanja Ukrajine.

Polazeći od naziva »Rutenija«, Križanić se koristi i drugim nazivima koji su se za Ukrajinu upotrebljavali u zapadnim i ukrajinskim izvorima. Kao kod Possevina, koji je za Ukrajinu upotrebljavao naziv »Rus'« odnosno »Rutenija«, a za sjeveroistočnu zemlju naziv »Moskovija«, i kod Križanića je prisutan isti zapadni model: Ukrajinci su Ruteni, a njihovi su susjedi Moskoviti – za Križanića »naši«, ali različiti narodi. Međutim ruski su istraživači interpretirali naziv »Rutenija« kao naziv za Rusiju, a zapadnu Ukrajinu, odnosno Zapadnu i Južnu Rus' kao dio Rusije. Poznati povjesničar Bjelokurov priznaje: »...pod riječima 'ruski', 'Rusija', 'Rutenus', 'Rossicus', 'lingua Rutenica', 'Russia' itd. Križanić podrazumijeva Zapadnu Rus' razlikujući ju od 'Moskovljana', 'Moscovite', 'Mosci', 'Moskovija', 'moskovski jezik' itd.«.²⁶⁷ Već je 1641, kada je izlagao Kongregaciji svoju namjeru da ode u Moskvu, na upit o tome kako do nje doći odgovarao: »Može se doći do nje preko Rusi (*per la Russia*), Vlaške te Carigrada.«²⁶⁸ Također je, kao što je to bilo u zapadnom jezikoslovlju, rutenski i moskovski razlikovao kao dva slavenska jezika. Naime u gramatici Adama Bohoriča (1584) u uvodu o slavenskim zemljama navodi se: *Ad Arctum et sub Arcto ipso sunt Moshi seu Moshovitae et Ruteni*.²⁶⁹

²⁶⁴ Vatroslav Jagić, *Život i rad Jurja Križanića*, Zagreb 1917, str. 60.

²⁶⁵ Ivan Golub, *Slavenstvo Jurja Križanića*, Zagreb 1981, str. 57.

²⁶⁶ Jurij K. Begunov. »Jurij Križanić, Politika«, u: »Sovetskoje slavjanovedenje«, 6, Moskva 1967, str. 75.

²⁶⁷ Sergej A. Belokurov, *Jurij Križanić v Rossii. Po novym dokumentam. Priloženije*, Moskva 1902, str. 150.

²⁶⁸ *Zapiska Jurija Križanića o missii v Moskvu v 1641 g.*, Moskva 1901, str. 36.

²⁶⁹ »Na sjeveru i nešto niže žive Moskovi ili Moskoviti te Ruteni.«

Međutim Križanić upotrebljava i nazive »Ukrajina« i »Ukrajinec« kao ekvivalente za nazive »Rusin« i »Rusak«. ²⁷⁰ U jednom od pisama moskovskome caru piše o svojim dojmovima koje je stekao »boraveći u Ukrajini«. ²⁷¹ Koristi se također nazivom »Mala Rossia«, koji je nastao iz grčkih naziva Kijevske Rusi kao jezgre velike države, a paralelno upotrebljava i naziv »Ukrajina«. Križanić je očigledno prenosio spoznaje iz knjiških izvora koje je proučavao prije odlaska na teren. Ondje je više saznao o regionalnim nazivima, posebice onima uz Dnjeper gdje su živjeli ukrajinski odnosno zaporoški Kozaci. O njima je saznao iz knjiga, ali i neposredno od Ukrajinaca, što potvrđuju česta spominjanja u *Politici*, gdje upotrebljava naziv »pridnjeprovska Ukrajina«. Za njega je to ime ukrajinskog naroda ravnopravno svim drugim Slavenima: »Želim istjerati sve inozemce – predvoditelje i ratnike, a podižem sve *Dnjeprane*, Poljake, Litavce, Srbe i tko sve ondje postoji slavenskoga roda...« Govoreći o Slavenima spominje *Ljahe*, *Podnjeprovce*, Hrvate. U Toboljsku, govoreći o Ukrajincima upotrebljava regionalizam *Podnjeprovje*, a tamošnji puk naziva *Podnjeprijanima*. Dnjeper je za njega izraz Ukrajine te koristi taj naziv za naziv stanovništva čak i prema grčkome *Boristene*, odnosno »Ukrajinci«. Osim toga Ukrajina je za njega i *Kozakija* jer je znao za naziv »zemlja Kozaka«. U Toboljsku, gdje nije gubio vjeru u mogućnost slavenskog ujedinjenja, boraveći u okruženju pojmova iz moskovskog leksikona, koristi se i nazivima »Velika Rus'«, »Mala Rus'« i »Bijela Rus'«. ²⁷²

Terminološki leksikon Jurja Križanića vezan za Ukrajinu je raznovrstan. Pisac je za boravka na zapadnome prostoru upotrebljavao različite nazive za tu zemlju, što cjelovito daje predodžbe o Ukrajini u zapadnoj povijesti i zemljopisu. Križanić upotrebljava zapadne nazive »Rus'« i »Rutenija« koji se odnose uglavnom na zapadne regije Ukrajine, dok za jugoistočne upotrebljava regionalne nazive, ali sve je to za njega jedan narod, samostalan sa vlastitim jezikom, koji on doživljava kao jedan od slavenskih naroda.

Etonimijska terminologija koja se odnosi na Ukrajinu svjedoči o procesu nacionalnog identificiranja Ukrajinaca koji se odvijao upravo u vrijeme Križanićeva boravka u njoj. Različiti nazivi oslikavaju i različito stanje etničke identifikacije – od staroga »Rusi«, »Ruteni«, do regionalnog »Čerkasi« (prema jednom od ukrajinskih gradova) ili »Dnjeprani«, što vjerojatno pripada samom Križaniću, ili pak staleškog »Zaprašci«, kako Križanić naziva Kozake Zaporožja. Terminološka Križanićeva svjedočenja o etnonimima u Ukrajini pripadaju nizu značajnih dokumenata koje su stvorili inozemni putopisci. Osim terminoloških, hrvatski je gost ostavio i značajna povijesna svjedočenja.

²⁷⁰ *Russkoe gosudarstvo v polovine XVII veka, Rukopis' vremën carja Alekseja Mihajloviča, Otkryl i izdal P. Bezonov*, Moskva 1859–1860, str. 285.

²⁷¹ Vatroslav Jagić, *Život i rad Jurja Križanića*, Zagreb 1917, str. 108.

²⁷² Juraj Križanić, *Objasnenje vivodno o pisme slovenskom*, Zagreb 1983, str. 56.